

The Effect of Active and Inactive Words in Use on the Speech Process

Tajieva Zuhra Kamalbaevna

Academic Lyceum of Tashkent State University of Economics,

Native Language Science Teacher, Independent Researcher

Abstract

In this article, active and inactive words used in the use of the Uzbek language, including euphemisms that have a positive effect on our speech, taboos or dysphemisms that have a negative effect, vulgarisms, barbarisms, have been discussed.

Keywords: euphemism, taboo, dysphemism, vulgarism, barbarism, slang, dialect, speech culture.

Барчамизга маълумки, маданият тушунчаси ниҳоятда кенг тушунча ҳисобланади. Масалан, кийиниш маданияти, овқатланиш маданияти, умуман олганда, маданият жамият ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган деярли барча жараёнларни, йўналишларни, ҳодисаларни ўз ичига қамраб олади. Юқорида санаб ўтилган маданият турлари ичида алоҳида эътибор ва диққат талаб қиладиган инсоннинг ўзлигини намоён қиладиган маданият турларидан бири бу – нутқ маданиятидир. Нутқ маданияти – инсоннинг ботиний гўзаллигини намоён қилувчи маданиятдир.

Нутқ маданияти жамият ҳаётининг, жамият маданиятининг ўта муҳим, ажралмас таркибий қисми, муайян белгиси, кўриниши сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир. У фикр алмашиш, муомала, сўзлаш каби кундалик, доимий, зарурий жараёнларни ўз ичига олади, уларни “бошқарадиган” таъсир қилиш қувватига эга бўлади. Демак, нутқ маданияти нутқ билан, нутқ фаолияти билан бевосита боғлиқ экан, тил нима, нутқ нима деган саволларнинг келиб чиқиши мутлақо табиий ва мантиқийдир. Тил ва нутқ ўзаро диалектик боғлиқ ижтимоий-тарихий, ижтимоий-психик ҳодисалар бўлиб, тил алоқа қуроли сифатида, нутқ эса алоқа усули сифатида мавжуддир.

Нутқ - бу тил деб аталувчи, ижтимоий индивидуал ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни, тил бирликлари, имкониятларининг объектив боғлиқ, тафаккур ҳамда вазият билан ўзаро зарурий, домий муносабатда намоён бўлишидир.

Ўзбек тили луғатида нутқ маданиятимизнинг янада бойишига ёки нутқимизнинг янада “қашшоқлашиш”ига сабаб бўладиган сўзларимиз мавжуд. Биз бундай сўзларни тилшуносликда қўлланилиш доираси чегараланган ёки фаол ва нофаол сўзлар деб атаймиз.

Бизнинг нутқимизга бундай сўзларнинг қайси турлари тингловчига ижобий, қайси турлари эса салбий таъсир ўткази олишини, албатта, сўзловчи сифатида билишимиз шарт. Маданий гапиришга интилиш тушунчаси барча халқларда қадимдан мавжуддир. Бу тушунча муайян алоқадор тушунчадир. Демак, нутқ маданияти тушунчаси ҳар бир халқ тили ва маънавиятини белгиловчи этик ва эстетик ходисадир.

Нутқ маданияти фақатгина адабий тилни онгли ва мақсадга мувофиқ меъёрлашга қаратилган ҳаракатларгина эмас, балки инсонларга маълум “тил диди”ни тарбиялашга хизмат қилувчи фаолият ҳамдир.

Келинг, юқорида таъкидлаб ўтилган чегараланган ёки фаол ва нофаол сўзларга нималар киради, шу хусусида бироз тўхталиб ўтсак. Демак ўзбек тилида сўзларни қўлланилишига кўра икки турга ажратамиз:

- қўлланилиш доираси чегараланмаган сўзлар;
- қўлланилиш доираси чегараланган сўзлар.

Қўлланилиш доираси чегараланмаган сўзлар сирасига ҳар қандай услубларда ҳам бемалол ишлатиш мумкин ва барча учун тушунарли бўлган сўзларни киритишимиз мумкин. Масалан, ота, она, ватан ва бошқалар.

Қўлланилиш доираси чегараланган сўзларнинг ўзи икки гуруҳга бўлинади: худудий чегараланган сўзлар, яъни шевага хос сўзлар (адабий тилда том, мард айрим шеваларда учак, ғўч) киради; ижтимоий чегараланган сўзларга: жаргон, арго, варваризм, вулгаризм, табу, эскирган сўзлар, эвфемизм, дисфемизм каби сўзларни киритишимиз мумкин. Биз қўлланилиш доираси чегараланган сўзларни ҳар доим ҳар қандай услубда, умуман олганда, ҳар қандай жойларда эркин ишлата олмаймиз. Бундай сўзларнинг айримларини нутқ жараёнида тўғри қўллашимиз нутқимизнинг янада чиройли ва таъсирчан бўлишини таъминласа, айримлари нутқимизнинг янада дағаллашишига, умуман олганда, тингловчига салбий таъсир қилишига сабаб бўлади. Айрим инсонларнинг нутқида сўзларни ноўрин қўллаш ҳолатлари учрайди. Сўзларни англаш, фарқлаш, танлаш ва қўллаш билим ва фаросатни талаб қилади. Ўринли ва ноўрин қўллашни аниқлаш учун ҳам билим, фаросат ва мантиқий тафаккур тақозо этилади, албатта. Масалан, нутқда „*Икки киши гап талашиб қолишибди*“ жумласида *талашмоқ* сўзи ноўрин қўлланган. Улар ўрнига гапларни „*Улар тортишиб қолишибди*“ дейиш фаросатдан дарак беради.

Маданий нутқнинг ўз қоидалари бор. Нутқда айрим тушунчаларни жамият маданий меъёрларига кўра очиқ айтиш мумкин эмас. Бу нутқий „тақиқ“, яъни табулар дейилади. Улар ўрнига „юмшоқ“, „қоғозга ўралган“, яъни маданий ифодалар қўлланади. Нутқдаги „тақиқ“лар кўркув асосида (*чаён* сўзи ўрнида *гажак*, *ўлмоқ* сўзи ўрнида *кетмоқ* сўзлари қўлланиши), уят асосида (*туғмоқ* – *фарзандли бўлмоқ*, хурмат асосида (*сен-сиз*, *бор-боринг* каби) бўлади.

Маданий нутқ соҳиби ўз фикрини чиройли ва киши кўнглига оғир ботмайдиган қилиб ифода этади. Фикрни оғир ботмайдиган, тингловчига малол келмайдиган қилиб ифодалаш воситалари **эвфемизм** дейилади, яъни „юмшоқ гапирмоқ“. Масалан, *ёмон бўлибди* дегандан кўра *яхши бўлмабди* дейиш, *касал* ифодасидан кўра *мазаси йўқ* дейилса, киши кўнглига қаттиқ ботмайди. Эвфемизмни ўринли қўллаш кишининг маданиятлилигини билдиради. Масалан, биз ўзбек халқида турмуш ўртоғининг исмини айтмаслик (масалан, *дадаси*, *дадажониси*, *ойиси* дейиш ёки катта фарзандининг исми билан чақириш), сизлаш

кабиларни ҳам эвфемизм намунаси сифатида кўрсатишимиз мумкин. Нутқимизни бундай сўзлар билан бойитсак, биз, албатта, тингловчида ўзимиз ҳақимизда ижобий хулоса қолдирамиз. Аммо бунинг акси сифатида биз инсонлар нутқида бот-бот кўпол сўзларнинг ишлатилаётганлигининг гувоҳи бўламиз. Тилшуносликда бундай сўзларни дисфемизм деб юритамиз.

Эвфемизмнинг акси, “кўпол гапириш” **дисфемизм** дейилади. Масалан, *ёмон бўлибди* тушунчаси учун қўлланган *расво бўлибди*, *касал* тушунчаси учун қўлланган *дард урибди* ифодалари ёки ёши катта инсонларга нисбатан *қари*, *чол*, *кампир*, *шарти кетиб*, *парти қолган*, *бир оёғи ерда*, *бир оёғи гўрда* сўзлари дисфемизмга мисол. Албатта, бундай сўзлар инсонга ўз салбий таъсирини кўрсатмасдан қолмайди. Нутқда дисфемизмни кўп қўллаш ўша инсоннинг маданиятсиз эканини кўрсатади.

Демак, дисфемизм ва эвфемизм икки чеккада, бетараф ифода эса улар ўртасида туради: *жони чиқди* – *ўлди* – *узилди* каби.

Нутқнинг аниқ ва равшан бўлиши, аввало, сўздан тўғри фойдаланишга боғлиқ. Сўзни ўз ўрнида тўғри ишлата билиш учун унинг лексик маъносини ҳар бир инсон, албатта, англаши шарт. Сўзнинг лексик маъносини тушунмаслик уни нутқ жараёнида хато қўллашга олиб келади.

Буюк алломалар сўз хусусида шундай дейишган: «Сўз барча фактлар, барча фикрлар либосидир» ёки «Агарда бирор нарсани аниқ ифодалай олмас эканмиз, бунда тилимиздан эмас, балки уқувсиз маҳоратимиздан гина қилишимиз керак». Албатта, нутқимиз давомида ишлатаётган сўзларимизга алоҳида эътибор беришимиз шарт. Буюк шоиримиз Мир Алишер Навоий ҳам “Тилга эътибор – элга эътибор”, -деб алоҳида бекорга таъкидлаб ўтмаганлар. Нутқимизда ишлатилаётган сўзларга фақат тилшунос сифатида қайғуришимиз керак эмас, балки ўз халқимиз асрлар оша ўз миллийлигини йўқотмасдан яшаб қолиши учун ҳам нутқимизга эътиборли бўлишимиз зарур. Ҳаттоки, ҳар бир ота-она ҳам фарзандларининг нутқида қандай сўзлар ишлатаётганлигига эътибор қаратиши ва унинг нутқ маданияти тўғри ривожланиши учун ҳаракат қилиши шарт. Ўтмишга эътибор беринг, буюк шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўғли Хумоюнга ёзган мактубларидан бирида ўғлининг фикрнинг равонлиги ва аниқлигига риоя қилмаганлигидан ташвишланиб, «хатингни худ ташвиш билан ўқиса бўлади... Мундин бери бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бит, ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур, ҳам ўқиғувчига», -деган эди. Ҳар бир киши она тилини мукамал эгаллаши, унинг назарий ва амалий асосларидан хабардор бўлиши керак, чунки ҳар бир инсон ўз она тилининг софлигини сақлаб қолишда масъулдир ва бу, албатта, унинг бурчи ҳамдир.

Бундан ташқари нутқимизнинг таъсирчанлигига, унинг софлигига путур етказувчи вулгаризм ва варваризм каби нофаол сўзларимиз ҳам бор. Вулгаризмлар - ҳақорат маъносида қўлланадиган сўзлар. Бундай лексемалар ёки уларнинг вулгар маънолари адабий тил бирлиги саналмайди, уларни қўллаш нутқ маданиятига хилоф деб қаралади, аммо бадий асар тилида бундай сўзлардан услубий восита сифатида фойдаланилади. Ушбу лексик қатлам сўзларида кўп ҳолларда экспрессивлик ифодаланади, яъни бундай сўзлар асосан сўзлашув нутқида хос бўлиб, муаллифлар томонидан экспрессивлик ҳосил қилиш учун ишлатилади. Бундай сўзлар бадий асарларда қаҳрамон тилини индивидуаллаштириш мақсадида ишлатилади. Яъни образнинг ўзига хос характерини очиб беришга

йўналтирилади. Вулгаризмларда ўта салбий муносабат, камситиш, менсимаслик, ҳақорат каби бир қатор ифода семалари жуда очик кўриниб турган бўлади. Нутқимизда мавжуд бўлган сўзлар ўрнида, яъни айнан шу маънони ифодаловчи муқобил вариант ўз тилимизда ҳам мавжуд бўлса-да, бошқа тилларга мансуб бўлган сўзларни баъзан ноўрин ишлатамиз. Бундай сўзларни тилшуносликда варваризм деб юритамиз. Мисол тариқасида, ота ўрнида “пахан”, кайфият сўзи ўрнида ”настроение” ёки ука ўрнида “братишка” каби юзлаган мисолларни келтиришимиз мумкин. Нутқ жараёнида ноўрин қўлланилган айрим рус тилидан ёки инглиз тилидан олиниб ишлатилаётган бундай сўзлар бизнинг маданиятли эканлигимиздан эмас, аксинча, нутқий томондан маданиятсиз эканлигимиздан дарак беришини унутмаслигимиз шарт. Шундай экан, фикримизни ўзгаларга етказиш давомида қўллаётган сўзларимизга доим эътиборли бўлишимиз ва нутқий томондан маданиятли инсон эканлигимизни кўрсатишга ҳаракат қилишимиз зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси, адабий норма типлари. 2-қисм, Тошкент, 2018.
2. Ёўлдошев Б. Бадиий нутқ стилистикаси. Самарқанд, 2012.
3. А. Нурмонов, А. Собиров, Ш. Юсупова. Ҳозирги ўзбек адабий тили – Т.: Илм-зиё нашриёти, 2010-йил.
4. Р. Сайфуллаева, Б. Менглиев, Г. Боқиева, М. Абзалова. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т.: Гафур Ғулом нашриёти, 2006-йил.